

AKTÍVNOSŤ LUDSKÉHO POZNANIA

DOMINIK JÁNOŠKA, Spoločenskovedný ústav SAV, Košice

JÁNOŠKA, D.: Activity of Human Knowledge. *Filozofia* 36, 1981, No. 2, p. 166—179.

The Marxist-Leninist theory of knowledge is based on the reflection of material reality in the consciousness of Man. In the paper attention is paid to dialectical-materialistic conception of material and spiritual activity in the cognitive process which is here explained in the positive way and in the opposition both to the sensualist passive conception of reflection in the teaching of materialists of the 17th — 18th century and to the activist conception of knowledge in the teaching of the German idealism. In the end of the paper some critical views on the positions of those authors are taken who refuse the theory of reflection or make its basic principles questionable.

Poznanie je proces odrazu, resp. výsledok odrazu objektívnej reality v ľudskom vedomí. V marxisticko-leninskej filozofii je poznanie predmetom skúmania relatívne samostatnej teórie poznania čiže gnozeológie, ktorej jadro tvorí širšia teória odrazu. Marxisticko-leninská teória poznania vychádza z overeného predpokladu, že reálnym objektom poznania je hmotný svet, existujúci nezávisle a mimo subjektu, ktorého sa subjekt zmocňuje prostredníctvom zložitého poznávacieho procesu, na základe spoločenskej praxe.

Základná filozofická otázka implikuje v podstate dve koncepcie teórie poznania: koncepciu materialistickú a idealistickú. Podľa materialistickej koncepcie materiálny objekt poznania má primárny, nezávislý charakter jestvovania a jeho odraz vo vedomí má sekundárny, odvodený charakter primárnosti, zatiaľ čo materiálny objekt je považovaný za jej charakter. Podľa idealistickej koncepcie naopak, subjektivita človeka má charakter primárnosti, kým materiálny objekt je považovaný za jej produkt.

O nedostatku obidvoch koncepcií, predovšetkým materialistickej, K. Marx napísal: „Hlavným nedostatkom každého doterajšieho materializmu (vrátane Feuerbachovho) je to, že predmet, skutočnosť, zmyslovosť sú chápané len vo forme *objektu* čiže *nazerania*; nie však ako *zmyslová ľudská činnosť, prax*, nie subjektívne. Preto bola *činná* stránka rozvíjaná abstraktne v protiklade k materializmu idealizmom, ktorý, prirodzene, nepozná skutočnú, zmyslovú činnosť ako takú.“ [1, s. 207]

Nazeravé chápanie poznania

V citovanom texte, ktorý často púta na seba pozornosť tak marxistických, ako aj nemarxistických filozofov, Marx kritizuje nielen materialistov, ale aj idealistov za ich spôsob chápania skutočnosti. Voči idealistom zdôrazňuje zmyslovopredmetný charakter skutočnosti, nakoľko

v tej dobe všetci filozofi bez výnimky boli zajedno v tom, že vývin udalostí v spoločnosti, jej podstatné zmeny môžu nastať jedine v dôsledku zmien spoločenského vedomia, spoločenskej mienky.

V súlade s týmto idealistickým predpokladom filozofom v ich teoretickej analýze išlo len o správne poznanie skutočností, o jej správnu a pravdivú interpretáciu. Iba Marx a Engels boli si v tej dobe plne vedomí toho, že najhlavnejším obsahom všetkých spoločenských zmien, sociálnych prevratov a revolúcií je zmyslovo-ludská činnosť.

Pokiaľ ide o zmyslovosť ako prvok, ktorý má určitú funkciu v poznávaní vonkajšieho sveta, nemožno tvrdiť, že predmarxistickí materialisti tento prvok zmyslovosti zanedbali, alebo nerešpektovali. Väčšina materialistických filozofov tej doby, medzi nimi aj L. Feuerbach, zmyslovosť brali do úvahy a považovali ju za nevyhnutný prostriedok v poznaní sveta. Nedostatok starého materializmu nespočíval teda v tom, že nedoceňoval zmyslový charakter v poznaní, ale v tom, že ľudskú zmyslovosť chápal abstraktne. Práve v odlišnom chápaní zmyslovosti väzí podstatný rozdiel medzi metafyzickým a dialektickým materializmom v poznávaní skutočností.

Predmarxistickí materialisti, o ktorých nedostatku Marx hovorí, funkciu zmyslovosti videli výlučne v tom, že prostredníctvom nej možno nazerať na objekty materiálneho sveta a poznávať ich. Vedomie bolo zobrazované ako akási tabula rasa, ktorá pasívne registruje účinky vplyvu materiálnych objektov. Poznávací proces bol redukovaný na kombináciu zmyslových pocitov a vnemov. Výsledky vedeckého myslenia boli objasňované ako preklad zmyslových daností do reči abstraktných pojmov. „Myslenie, duch, rozum — písal Feuerbach — z hľadiska obsahu nehovoria nič iné ako to, čo hovoria zmysly, ktoré mi hovoria iba súvisle to, čo zmysly hovoria po častiach, oddelene.“ [2, s. 271]¹

Na rozdiel od metafyzického materializmu, ktorý pod pojmom zmyslovosti chápal pasívne nazeranie materiálnych objektov ako princíp kontemplatívnosti, Marx chápal zmyslovosť ako predmetnú činnosť, t. j. ako praktickú činnosť zameranú na premenu jestvujúcej skutočnosti.

Na základe chápania zmyslovosti, ktoré jej pripisovalo výlučne pasívny charakter, predchádzajúci materialisti museli nutne poznávať materiálnu skutočnosť len vo forme objektov ako objektov nazerania a nie ako objektov, ktoré sú primárne predmetmi zmyslovej praktickej činnosti.

V dôsledku toho, že metafyzický materializmus chápal materiálnu skutočnosť výlučne ako objekt nazerania, nedokázal, prirodzene, materialisticky pochopiť ľudskú spoločnosť, nakoľko jej základ tvorí spoločenská prax, jej výsledky; nemohol pochopiť odraz procesov ako objektov, ktoré sú výsledkom praktickej činnosti. Človeka chápal ako subjekt mnohorakým spôsobom podriadeného prírode, ktorá ho determinuje, od

¹ Texty z cudzojazyčnej literatúry preložil autor D. J.

ktorej je vo všetkom závislý, vrátane jeho vedomia, bez možnosti spätého vplyvu na prírodu.

Táto príliš tvrdá väzba a zdôrazňovanie toho, že človek je vo všetkom podriadený zákonitostiam prírody, vyjadrovala úsilie postaviť na objektívny základ aj ľudské bytie napriek tomu, že *chýbal základný predpoklad* — materialistické chápanie dejín.

Bez materialistického chápania dejín, podľa ktorého život spoločnosti je v podstate praktický, čo znamená, že prax je nevyhnutne základom aj poznávacieho procesu, nebolo nijako možné, aby starý materializmus pochopil, čo je poznanie, navyše zložitú dialektiku zmyslového a racionálneho v poznaní. V tejto súvislosti Lenin hovorí, že základnou *chybou* metafyzického materializmu je to, že nevie aplikovať dialektiku na Bildertheorie, na proces a vývin poznania. (3, s. 387) Poznamenali sme, že na rozdiel od materializmu idealizmus aplikoval dialektiku na poznávací proces, ale v mystifikovanej forme, t. j. v prevrátenom vzťahu objektu k subjektu, praxe k teórii, lebo „idealizmus nepozná skutočnú zmyslovú činnosť ako takú“ (Marx).

Metafyzické chápanie odrazu v poznávacom procese vedie nevyhnutne k agnosticizmu a idealizmu. Podľa gnozeológie metafyzického materializmu nemožno prekročiť hranice zmyslového poznania. Potom je nutné predpokladať, že ľudstvo poznáva zákony materiálneho sveta nadprirodzeným, resp. idealistickým spôsobom, v čom spočíva element agnosticizmu (nie sme schopní poznať všeobecné). Ale v tomto náhlade väzí aj element idealizmu, lebo všeobecné vo vedeckom poznaní je faktom (musí mať teda idealistický pôvod).

Leninova požiadavka aplikovať dialektiku na teóriu poznania má ďalekosiahly a zásadný význam. Ak totiž ako gnozeologický zdroj filozofického idealizmu slúži metafyzika, metafyzické odtŕhanie subjektívnej činnosti a odtŕhanie teórie od praxe a jej absolutizovanie na pôde filozofického idealizmu, potom zdrojom filozofického moderného materializmu musí byť jedine znovunastolenie opravdivej súvislosti, t. j. materialistickej dialektiky. Nie je to nijaká náhoda, keď pri skúmaní odrazu Lenin žiada uplatniť „*objektivitu* skúmania (nie príklady, nie odbočovanie, lež vec sama osebe)“. (3, s. 231)

Voči predstaviteľom fyzikálneho idealizmu, ktorí nechápali dialektickú jednotu objektívnych súvislostí, v dôsledku čoho všetky súvislosti redukovali na kauzálnosť, Lenin opäť vyzdvihuje dialektiku ako správnu vedeckú metódu a poznamenáva: „Všestrannosť a univerzálny charakter svetovej súvislosti len jednostranne, úryvkovito a neúplne vyjadrovanej kauzalitou.“ (3, s. 167)

Na inom mieste Lenin, aplikujúc dialektiku na teóriu poznania, píše: „Poznanie je večné, nekonečné približovanie sa myslenia k objektu. *Odras* prírody v myslí človeka treba chápať nie „mŕtvo“, nie „abstraktne“, *nie bez pohybu*, *nie* bez protirečenia, ale vo večnom *proces*e pohybu, vzniku protirečenia a ich prekonávaní.“ (3, s. 204)

Na nedoceneniteľný vedecký význam dialektiky v porovnaní s tradičnou metafyzickou metódou skúmania jednoznačne ukázal svojho času F. Engels. Z hľadiska metafyziky — hovorí Engels — „... ak výtvary prírody — aby bolo jasné: organické, jedine o nich je tu reč — spolu nesúvisia pôvodom, potom sa ony alebo každý z ich predkov tam, „kde sa pretrhne niť pôvodu“, dostali na svet špeciálnym aktom stvorenia. Teda sme znova pri stvoriteľovi a pri tom, čo sa nazýva deizmom,“ (4, s. 62)

Podstatne iný obraz dostaneme, keď sa javy prírody skúmajú z hľadiska objektívnej súvislosti, objektívnej dialektiky. Akonáhle sa pozrieme na prírodu z tohto hľadiska, ktoré je priamym protikladom metafyziky, potom všetky tzv. absolútne pretržitosti, podmieňujúce predpoklad o tvoriteľských aktoch, počiatočných popudoch, príčinách, hýbateľoch atď. zmiznú ako nepotrebné a zbytočné. Namiesto metafyzickej a idealistickej koncepcie sveta prichádza koncepcia objektívne dialektická a nevyhnutne materialistická. „... celá príroda — podľa Engelsových slov — sa dnes pred nami rozprestiera aspoň vo veľkých základných črtách ako vysvetlený a pochopený systém súvislostí a procesov“. (5, s. 168)

Idealistická absolutizácia aktivity poznania

V protiklade k metafyzickým materialistom, ktorí budovali gnozeológiu na pasívnom odrážaní hmoty vo vedomí ľudí, predstavitelia nemeckého idealizmu nastolili otázku o účasti subjektívnej činnosti človeka v procese poznania. Problém aktivity sa začal rozvíjať na pôde filozofického idealizmu.

J. G. Fichte prišiel s myšlienkou, že subjektívnu činnosť ľudského vedomia, tzv. JA, treba považovať za nevyhnutnú podmienku existencie vonkajšieho sveta, tzv. NIE — JA. Zabsolútnil aktivnosť subjektivity človeka, lebo vedomie vo vzťahu k vonkajšiemu svetu čiže NIE — JA nadobudlo význam absolútnej prvotnosti.

Nebudeme analyzovať sociálne determinanty, ktoré sa podieľali na sformovaní tohto subjektívnoidealistického princípu; našli v ňom svoj výraz iluzórne dobové snahy nemeckej radikálnej maloburžoázie zariaďovať si svet podľa svojich triednych záujmov.

Aktivnosť subjektivity v poznaní, ako ju reprezentuje nemecký idealizmus, má svoje hlbšie filozofické predpoklady. Predstavitelia tohto idealizmu vychádzali z princípu, že poznanie vonkajšieho sveta, materiálnych objektov zo strany subjektu nie je nič iné než seapoznávanie duchovnej podstaty sveta. Keďže duchovná podstata ako duch, rozum, myslenie atď. nikdy nejestvuje v statickom, ale iba dynamickom stave (myslenie v stave pokoja ako protizmysel), potom sa logicky vyvodzovalo, že pohyb, aktivnosť, vývin sú od duchovnej podstaty sveta neoddeliteľné.

V Heglovom filozofickom systéme je duch stvoriteľom (demiurgom) materiálnych vecí a súčasne ich podstatou. Štruktúra jeho systému po-

zostáva z pojmov, predstavujúcich vývinové štádiá sebapoznania absolútneho ducha, až pokiaľ v pojme absolútnej idey nedospeje k úplnému sebapoznaniu. „... rozhodnutím čistej idey dať si určenosť vonkajškivosti — píše Hegel — utvára si len sprostredkovanie, prostredníctvom ktorého sa pojem vyzdvihuje vyššie ako slobodná existencia, uchodiac zo svojej vonkajškivosti do vlastného vnútra, zakončuje svoje sebaoslobodenie vo vede o duchu a nachádza najvyšší pojem samého seba v logickej vede ponímajúcim seba ako čistý pojem“. (6, s. 377)

V polemike proti nazeravému chápaniu poznania Fichte vyzdvihol a obhajoval tézu, že pravda nemôže spočívať v tom, čo je, ale v tom, čo má byť. Keby podľa Fichteho mali pravdu filozofi, ktorí chápu poznanie ako mechanický zrkadlový odraz skutočnosti, potom poznanie by vždy zaostávalo za skutočnosťou. To, že poznanie skutočnosť predbieha, že podľa neho dokáže človek skutočnosť meniť, je z hľadiska materializmu neobjasniteľné a nepochopiteľné. Ako vidieť, Fichte vo svojom úsilí zahrnúť do teórie poznania subjektivitu človeka opieral sa o nerozriešený problém vtedajšej materialistickej gnozeológie.

J. G. Fichte principiálne odmietal význam poznania ako odrazu materiálnej skutočnosti, lebo pripisoval význam jedine poznaniu o tom, aká má byť skutočnosť pretvorená pod vplyvom poznávacieho predobrazu. Naproti tomu Hegel ako odporca subjektívneho idealizmu tvrdil, že poznatky musia byť prítomné vo vonkajšej skutočnosti, aby jestvovali aj pre empirické vedomie, hoci za podstatné považoval výlučne poznatky o zákonoch, o všeobecnom a nie empirickom. Takto ani Hegel podobne ako metafyzickí materialisti nezvládol dialektiku empirického a teoretického v poznávacom procese.

Hegel zabsolútnil teoretické poznanie a tvrdil, že myslenie produkuje materiálny svet zo samého seba; empirický materiál pritom slúži ako predmetná látka. Človek sa vyznačuje činnosťou, ale táto je iba vonkajším prejavom činnosti jeho rozumu.

Protirečenie, ktoré je hybnou silou aj v poznaní, spočíva podľa Hegla medzi objektom, ako ho poznáme, čiže stavom, ako sa nám objekt javí v poznaní a jeho stavom osebe.

Človek sa snaží poznať predmet taký, aký je vo svojom bytí osebe, t. j. človek sa usiluje zosúladiť svoje predstavy s predmetom, v dôsledku čoho získavame adekvátnejšie poznatky, než boli predchádzajúce; v nových poznatkoch sa zrači väčšia časť bytia predmetu osebe.

Poznávací proces, v ktorom existuje protirečenie medzi bytím predmetu osebe a jeho bytím pre nás, sa podľa Hegla končí splynutím oboch stránok protirečenia tak, že predmet sa rovná pojmu a pojem predmetu. V tom spočíva totožnosť Heglom postulovaného bytia a myslenia. „Tento dialektický pohyb — píše Hegel — ktorý vedomí vykonáva na sobe samém, práve tak na svém vedomí jako svém predmätu, *pokiaľ mu z neho vzniká nový pravdivý predmet*, je vlastne to, čo sa nazýva „zkušenosť“.“ (7, s. 102)

Pravda, v Heglovej filozofii poznávací proces medzi vedomím a predmetom, v ktorom je vedomie zafixované svojím protikladom, nie je objektom tej teórie poznania, ktorá tvorí jednotu s dialektikou a logikou. Až riešením gnozeologického protirečenia medzi vedomím a predmetom vzniká podľa Hegla reálny predpoklad pre konkrétnu jednotu dialektiky ako teórie poznania a logiky. Hegel píše: „Nerozpadajú sa již v protiklad bytí a vědění, nýbrž zůstávají v jednoduchosti vědění, jsou pravdou ve formě pravdy a jejich rozdílnost je pouze rozdílností obsahu. Jejich pohyb, který se v tomto živlu organizuje v celek, jest *logika* či spekulativní filosofie.“ (7, s. 71)

Teória poznania nemeckej idealistickej filozofie odhalila pred Leninom nové perspektívy jej rozvinutia. Lenin píše: „Dialektika v Marxovom chápaní a v zhode aj s Heglom zahrnuje však aj to, čo sa teraz nazýva teóriou poznania, gnozeológiou, ktorá musí pozeráť na svoj predmet taktiež historicky, pričom skúma a zovšeobecňuje vznik a vývin poznania, prechod od nepoznania k poznaniu.“ (8, s. 43)

Podľa Heglovho učenia v poznávacom procese podstatnú stránku tvorí činnosť ducha sprostredkovaná pojmami; je zacielená negatívne oproti materiálnej povahe objektov; výsledkom tejto činnosti je údajné odhalenie duchovnej substance, zduchovenie materiálnych objektov. Činná stránka subjektu, netradične vysunutá do popredia v poznaní, je podľa Hegla determinovaná ideovými činiteľmi a nie zmyslovo-predmetnou materiálnou aktivitou subjektu. Takto v systéme nemeckej idealistickej filozofie, hoci bol aktívny charakter subjektu v poznaní výrazne diferencovaný od pasívneho chápania, nemohol byť na idealistickom základe rozvinutý ani dôsledne, ani vedecky.

Marxisticko-leninské chápanie aktívnosti poznania

Marxisticko-leninské chápanie aktívnosti poznania vytvorené Marxom, Engelsom a ďalej rozvinuté Leninom, na rozdiel od metafyzického materializmu, ukazuje to, že subjektom poznania nie je nijaké abstraktné individuum, ktoré zmyslami pasívne odráža pôsobenie vonkajšieho sveta. Subjekt má v marxistickej gnozeológii spoločenskú povahu; subjektom je človek ako spoločenský produkt práve tak, ako je sociálnym produktom jeho schopnosť odrážať materiálne objekty.

Rozumie sa, že poznávacia schopnosť má prírodný základ, sú ním fyziologické a psychologické procesy v ľudskom mozgu, ich postupný historický vývin. Ale aj tieto prírodné procesy vo svojom vývine sú podmienené a modifikované spoločenským charakterom človeka.

Marxisticko-leninské chápanie aktívnosti poznania nachádza sa v priamom protiklade aj voči idealistickej filozofii, ktorá uskutočnila výrazný ústup od jednostranného pasívneho chápania subjektu. Idealizmus totiž chápal aktívnosť ako nezávislú činnosť subjektu (subjektívny

idealizmus) alebo ako sebaopoznanie absolútneho ducha prostredníctvom činnosti človeka (objektívny idealizmus).

Marxisticko-leninská teória poznania pozitívne nadviazala na princíp empirizmu, odmietajúc tak princíp idealistickej špekulácie. Poznanie podľa nej má vychádzať z empirických daností; skutočnosť môžeme poznať len tak, že vychádzame z jej vlastnej štruktúry. A štruktúru skutočnosti nemožno získať, odhaliť či spoznať inakšie ako prostredníctvom zmyslovej skúsenosti.

Pravda, Marx a Engels zmyslovú skúsenosť chápali principiálne inakšie, ako ju chápali metafyzickí materialisti. Podľa Marxa a Engelsa zmyslová skúsenosť nesmie byť chápaná len ako zmyslové nazeranie na objekty vonkajšieho sveta, ale predovšetkým a hlavne ako zmyslovo-predmetná, t. j. praktická činnosť, prostredníctvom ktorej subjekt zisťuje spôsobenosť vecí, ich štruktúru najprv prakticky tým, že ich opravúva.

Podstatný rozdiel medzi marxistickou a každou inou teóriou poznania je v tom, že nemarxistické teórie nechápali, alebo nechápu poznanie ako funkciu spoločenskej praxe, t. j. ako proces, ktorý je sprostredkovaný spoločenskou praxou. Nemarxistickí teoretici poznania nechápu, prostredníctvom akého medzičlánku vo vzťahu subjektu a objektu je jedine možné gnozeologicky preniknúť do vnútra skúmaných objektov.

Základné otázky teórie poznania a filozofie vôbec nikdy neboli riešené izolovane od spoločenských potrieb, nezávisle od ich vplyvu. Keď Marx a Engels rozpracúvali základné princípy teórie poznania, jej komplexnú štruktúru, kategoricky odmietli názory, podľa ktorých spoločenské idey samy vzaté osebe, bez spojenia s praxou dokážu zmeniť jestvujúcu skutočnosť k lepšiemu.

Rozbor idealistickej filozofie Marxa a Engelsa priviedol k presvedčivému záveru, že spoločenské idey, resp. ich zmeny samy osebe v nijakom prípade nemôžu vyvolať a spôsobiť zmeny spoločenského zriadenia, a to preto, že spoločenský základ nepozostáva z ideí, t. j. základ spoločnosti nemá ideálny, ale materiálny charakter. Spoločenské idey podľa Marxa a Engelsa môžu participovať na zmene skutočnosti len za podmienky, že ovládnu vedomie ľudí, vedomie pracujúcich, ktorí pod ich vplyvom zameriavajú svoju praktickú, politicko-revolučnú činnosť, smerujúcu k premene spoločenského zriadenia.

V podstate môžeme hovoriť o dvoch základných druhoch spoločenskej činnosti: materiálnej, resp. praktickej a ideálnej, resp. teoretickej. Teoretická činnosť je činnosť, ktorá na základe praxe produkuje poznatky o objektívnej realite. Naproti tomu praktická činnosť je cieľavedomá činnosť zameraná na predmetnú zmenu objektívnej reality.

Vzťah praktickej a teoretickej činnosti podľa našej mienky zreteľne ukazuje pôvod, zdroj aktivity ľudského poznania. Nepriamo tento charakter aktivity poznania môžeme odvodiť z Leninovej myšlienky o tom, že „... protiklad medzi hmotou a vedomím má absolútny charakter len v medziach veľmi ohraničenej oblasti: v danom prípade iba v medziach

základnej gnozeologickej otázky, čo uznať za prvotné a čo za druhotné. Za týmito medzami je relatívnosť daného protikladu nesporná.“ (9, s. 130)

Kam sa vlastne vo filozofii dostaneme, prekročiac, ako hovorí Lenin, veľmi ohraničenú gnozeologickú oblasť?

Môžeme sa dostať, pochopiteľne, len do protikladnej, t. j. praktickej materiálnej oblasti, do mnohorakých výrobných vzťahov s inými ľuďmi a ich prostredníctvom do rozmanitých vzťahov k prírode.

Zdôvodnenie aktívneho charakteru poznania stavíme na tom, že len v rámci rozmanitých výrobných vzťahov jestvujúcich medzi ľuďmi je možné zreteľne vyčleniť ich gnozeologický protikladný aspekt, ktorý je od spoločenskej praxe neoddeliteľný. Ale napriek tomu, že je to tak, že ľudská činnosť by nemohla mať charakter praxe bez gnozeologického aspektu, bez jej cieľavedomého, resp. teoretického charakteru, marxizmus-leninizmus odvodzuje teóriu z praxe, gnozeologickú aktivitu z aktivity praktickej a nie naopak, lebo prírodné vedy a celá doterajšia ľudská činnosť potvrdila, že prax stojí vyššie ako teória; prax a jej produkty zahrnujú v sebe nielen všeobecné vlastnosti fixované v pojmoch, teóriách, ale aj vlastnosti konkrétnej skutočnosti, t. j. predmetné vlastnosti, uspokojujúce materiálne potreby ľudí. Inakšie povedané, z hľadiska filozofického materializmu prax a jej produkty majú vyššiu spoločenskú hodnotu ako je abstraktná spoločenská hodnota spočívajúca v ich poznaní, vyúsťujúceho do teórie.

Keď Marx a Engels analyzovali ústredný problém historickej premeny živočíšnych inštinktov na ľudské vedomie, poukazujúc na významnú úlohu jazyka, vyzdvihovali predovšetkým materiálne potreby formujúcich sa ľudí, ich nevyhnutnosť vstupovať do vzájomných spoločenských stykov (vzťahov). Len tam, podľa ich názoru, kde začínajú existovať vzťahy medzi poľudšťujúcimi sa predkami človeka, začína sa formovať ľudské vedomie. „Keď existuje nejaký vzťah — píše Marx a Engels — tak existuje pre mňa; zvierat „nemá vzťah“ k ničomu a vôbec „nemá“ nijaký vzťah. Pre zvierat jeho vzťah k iným neexistuje ako vzťah.“ (10, s. 32)

Všeobecnú dominantu v analýze, ktorú urobil Marx a Engels, tvorí myšlienka, že spoločenské výrobné vzťahy nejestvujú medzi zvieratmi, ale iba medzi ľuďmi, že v dôsledku toho vedomie je od počiatku nevyhnutne spoločenským produktom a ostane ním, pokiaľ budú existovať ľudia.

Vedomie ľudí, vedomá aktívna činnosť spočiatku odrážala najbližšie životné prostredie, ich obmedzené ešte nevyvinuté súvislosti medzi sebou a prírodou. Ale pri všetkej tejto obmedzenosti počiatočného vedomia bolo tu vedomie o tom, že žijú a musia žiť vo vzájomnom spojení, vo vzájomnej závislosti a vytvárať ľudskú spoločnosť. Je to tzv. stádové vedomie či aktívnosť, lebo hovoriac obrazne, človek sa tu odlišuje od barana iba tým, že vedomie plní funkciu inštinktu, alebo čo je to isté, že jeho inštinkt je uvedomený.

Práve v tomto počiatočnom období ľudstva deje sa dialektický zvrät bezprostredného pasívneho odrazu vonkajšieho sveta na aktívny ľudský odraz, sprostredkovaný vznikajúcou spoločenskou praxou. Subjekt spoločenskej praxe je jednak subjektom aktívneho pôsobenia na materiálny objekt, jednak subjektom, ktorý aktívne pôsobenie odráža vo vedomí, teda ktorý je nositeľom aktívneho odrazu.

Keďže marxisticko-leninská teória poznania zahrnuje do seba aj spoločenskú prax, ktorá sprostredkúva aktívny odraz materiálneho sveta, je zrejmé, že objekty materiálnej skutočnosti už nemôžu byť holými objektmi pasívneho nazerania, ale objektmi aktívnej praktickej činnosti a v dôsledku toho súčasne aj objektmi aktívneho odrazu.

V gnozeológii podľa našej mienky treba vždy striktné rozlišovať medzi materiálnymi a ideálnymi javmi, medzi objektívnym a subjektívnym. To potom znamená, že aj o aktivite musíme hovoriť ako o aktivite vo sfére praktickej, materiálnej a aktivite vo sfére teoretickej, ideálnej či subjektívnej. Treba zdôrazniť, že po takomto metodologickom rozčlení aktívnosti subjektu môže sa stať aktívnosť jeho poznania predmetom úspešnej vedeckej analýzy bez toho nedorozumenia, ktoré sa občas vyskytne v literatúre.

F. V. Lazarev výstižne vyjadruje problém takto: „Zahrnutie kategórie praxe do gnozeológie v úlohe spojujúceho článku v reálnom vzťahu medzi subjektom a objektom umožnilo odhaliť povahu aktívnosti subjektu vo vzťahu k objektu, ako aj konkrétne formy jeho prejavu v rámci odrážacej činnosti. Súčasne s tým stal sa aktuálnym aj iný aspekt problému: nemožno dostatočne pochopiť povahu aktívnosti subjektu, ak nepreskúmame dialektiku oboch strán vzájomného účinkovania, lebo aktívnosť subjektu je spojená nielen s priamym pôsobením na objekt, ale aj s reagovaním na pôsobenie.“ (11, s. 13)

Ako problematické sa ukázalo v poslednom čase tvrdenie, podľa ktorého poznanie má subjektívny charakter, pokiaľ ide o jeho formu, ale je objektívne, pokiaľ ide o obsah. Toto tvrdenie podrobuje správnej kritike A. M. Koršunov, keď píše: „... ak je forma tvorená subjektom, predstavujúc výsledok jeho aktívnej, svojvoľne konštruovanej činnosti, potom je nejasné, čím sa toto hľadisko odlišuje od konvencionalizmu alebo apriorizmu.“ (12, s. 22)

Podľa kritiky mali by sa formy myslenia považovať za formy, ktoré majú nielen subjektívny, ale aj objektívny charakter. A. M. Koršunov sa právom odvoláva na Lenina, ktorý v konspekte Heglovej *Wissenschaft der Logik* poznamenal, že Hegel žiada logiku, v ktorej by formy boli obsahovými, formami živého, reálneho obsahu. Na inom mieste Lenin hovorí, že podľa Hegla logické formy a zákony nie sú nijakou prázdnu škrupinou, *odrazom* objektívneho sveta atď.

Kritika A. M. Koršunova je v marxisticko-leninskej gnozeológii aktuálna a podnetná: prichádza s iniciatívou, na ktorú chceme nadviazať a pokúsiť sa o jej ďalšie rozvinutie.

Marx v doslove k druhému vydaniu *Kapitálu* napísal, že pre Hegla je ideálno demiurgom (tvorcom) skutočna, kým preňho (Marxa) ideálno nie je nič iné ako materiálne presadené do ľudskej hlavy a v nej pretvorené. Odraz čiže ideálno je takto výsledkom pôsobenia dvoch činiteľov v poznávacom procese: subjektu a objektu. Z tejto príčiny odraz musí mať tak vlastnosti subjektu, ako aj vlastnosti objektu. A toto konštatovanie platí nielen pre formu odrazu, ale aj pre obsah.

Určitá forma odrazu, napr. pojem, má sčasti subjektívny charakter, lebo vzniká v hlave poznávajúceho subjektu, vzniká iba v jeho vedomí a nie mimo neho. Mimo vedomia môže pojem nadobudnúť existenciu iba vo forme informácie, hovorového alebo písaného slova atď.

Lenže ten istý odraz vo forme pojmu je nutne aj objektívny, lebo pojem ako forma poznania odráža to, čo je všeobecné v objektívnych veciach a javoch, ktoré jestvujú od vedomia nezávisle a mimo neho. Obsah odrazu, ktorému sa doteraz v našej literatúre na rozdiel od formy pripisoval výlučne objektívny charakter, zahŕňa v sebe taktiež účinky subjektu práve tak ako objektu. Obsah je nutne poznačený subjektívnym stavom človeka, fyziologickými danosťami zmyslových orgánov, sociálnymi podmienkami, v ktorých subjekt žije, schopnosťou vykonávať myšlienkovú analýzu nad objektom a účinkami ďalších činiteľov.

Odraz vo svojej celistvosti je výsledkom aktívneho pôsobenia tak objektu ako subjektu. Z toho dôvodu odraz treba podľa našej mienky považovať za dialektickú jednotu objektívneho a subjektívneho. Rozdiel medzi protikladnými stránkami odrazu spočíva najmä v tom, že obsah odpovedá na otázku, čo poznávame a forma na otázku, ako poznávame, akým spôsobom sa zmocňujeme objektu gnozeologicky.

O kritikoch teórie odrazu

G. V. Plechanov vo svojich znamenitých polemikách často pripomínal, že treba rozlišovať medzi kritikou a „kritikou“. Táto myšlienka je správna a platí aj v prípade analýzy kritiky marxisticko-leninskej teórie odrazu.

V podstate možno kritiku teórie odrazu, resp. jej autorov-kritikov rozdeliť do troch skupín, ktorých početnosť nie je ľahko zistiteľná. Prvá skupina principiálne odmieta pojem odrazu ako základný pojem gnozeológie; druhá priamo protikladná skupina vychádza z odrazu ako základného pojmu a z tohto východiska potom ďalej rozvíja a prehĺbuje marxisticko-leninskú gnozeológiu; tretiu skupinu tvoria filozofi, ktorí sčasti teóriu odrazu prijímajú, sčasti ju problematizujú, resp. odmietajú.

V článku *Marx a teória odrazu* M. Kangrga tvrdí, že v 11. téze o Feuerbachovi, podľa ktorej filozofi svet len rozlične vysvetľovali, zatiaľ čo ide o to, zmeniť ho, Marx vraj od základu vyvracia akúkoľvek teóriu odrazu.

Ako vieme, Marxova 11. téza nadväzuje do značnej miery na 1. tézu,

v ktorej sa hovorí o hlavnom nedostatku starého materializmu v tom zmysle, že tento filozofický smer sa snažil materiálne objekty spoznať predtým, než sa stali predmetom, resp. objektom praxe.

V ďalšom svojom výklade či kritike M. Kangrga stavia Marxa do protikladu Engelsovi a Leninovi. Obaja údajne nepochopili filozofický zmysel Marxových téz. Engelsovi sa pripisuje chápanie hmoty totožné s chápaním Kantovej „veci osebe“ ako nepoznateľnej. Engels sa chcel údajne s nepoznateľnou „vecou osebe“ vo svojej kritike Kanta vysporiadať, ale spôsob, ktorý pritom použil, potvrdil iba bezmocnosť (jeho a každého iného) stanoviska kontemplatívneho, abstraktného, pasívneho, prírodovedeckého materializmu, ktorý si nijako nevie poradiť so „základnou otázkou každej filozofie“, ako sám Engels nazýva otázku vzťahu bytia a vedomia. (13, s. 64)

Engels „nevidel, že ani príroda osebe..., ani príroda pre nás... nie je základom alebo podstatou celého diania alebo bytia“. (13, s. 65) Engels prispel určitým svojím postojom k tomu, že sa zabudlo na skutočnú podstatu Marxovho filozofického stanoviska, že sa zabudlo a obišlo práve to, čím Marx skutočne prekonal tak mechanický, kontemplatívny materializmus 17.—18. stor., ako aj klasický nemecký idealizmus na čele s Heglom. (13, s. 68)

Podľa Marxa, píše ďalej Kangrga „... práve prakticko-predmetná činnosť človeka v dejinách (ktorá je taktiež jeho dielom) je základom nielen prírodného sveta a nielen ľudstva, ale aj samotnej nazeravej schopnosti človeka, ako aj jeho existencie“. (13, s. 66) „Podľa Engelsa a Lenina — dodáva nakoniec Kangrga — jednotu sveta treba vidieť v jeho materiálnosti namiesto toho, aby sa videla v praxi.“ (13, s. 67)

Predovšetkým treba povedať, že z marxistického hľadiska neobstojí tvrdenie o bezmocnosti Engelsovho stanoviska v otázke vzťahu bytia a vedomia. Podľa Engelsa „... úspech našich konaní (t. j. praxe, aby nás rozumel M. Kangrga. Pozn. D. J.) je dôkazom toho, že naše vnemy súhlasia s predmetnou povahou vnímaných vecí“. (14, s. 88)

Na inom mieste Engels hovorí: „...čo vieme sami urobiť, zaiste nemôžeme nazvať nepoznateľným“. (14, s. 89)

Keďže M. Kangrga sa hlási k materializmu K. Marxa, musí súhlasiť, že v konečnom dôsledku jestvujú len dva druhy javov: materiálne a ideálne. Otázkou preto je, kam M. Kangrga zaraďuje spoločenskú prax, ktorú vraj Marx pokladá za východiskovú kategóriu svojho filozofického systému. V spoločenskej praxi je materiálne neoddeliteľné od ideálneho podobne, ako je v poznaní subjekt neoddeliteľný od objektu; bez cieľavedomej subjektívnej činnosti niet materiálnej praktickej činnosti. V súlade so svojím filozofickým východiskom Marx mohol napísať, že preňho ideálne nie je nič iné ako materiálne presadené do ľudskej hlavy a v nej vytvorené. Ale nemohol napísať, že ideálne nie je nič iné ako prax presadená do ľudskej hlavy a v nej pretvorená.

Podľa M. Kangrgu predpokladá existenciu hmoty ako objektívnej

reality znamená predpokladať existenciu „vecí osebe“. Z marxistického hľadiska je v takomto predpoklade obsiahnuté naprosté nedocenenie aktivity ľudského poznania, vďaka ktorej vedecké myslenie oprávnené vytvára teoretické tézy a hypotézy nielen do minulosti, ale aj do budúcnosti.

Takisto neobstojí tvrdenie M. Kangrgu, že podľa Marxa jednota sveta spočíva v praxi. Jednota sveta spočíva v materiálnosti, ktorá predstavuje objektívnu realitu, ktorá jestvovala a jestvuje bez cieľavedomej ľudskej činnosti. Prax nemožno z marxistického hľadiska postaviť na roveň takejto reality. Prax, pravda, je formou objektívnej reality, ale takou, ktorá je neoddeliteľne spojená s ľuďmi, s ich vedomou činnosťou.

Engels podľa Kangrgu na jednej strane údajne oddelil prírodu ako nepoznateľné bytie osebe a na druhej strane napísal *Dialektiku prírody*, čím sa vraj dopustil nedôslednosti v tom zmysle, že protirečí samému sebe. Jadro Kangrgovej úvahy tvorí tvrdenie, že jedine Marx prekonal nedostatky starého materializmu, ako aj nemeckého idealizmu. Pritom M. Kangrga pripomína čitateľovi slová Engelsa o tom, že práve premena prírody človekom, nie príroda sama osebe je najpodstatnejšou a najbližšou základňou ľudského poznania. Kto je vlastne nedôsledný a kto si tu protirečí, F. Engels alebo jeho kritik?

K nastoľovaným otázkam teórie odrazu vyjadruje kritické stanovisko M. Markovič v článku *Prax ako základná kategória humanistickej teórie poznania*. Podľa jeho mienky „kategória odrazu nemôže byť ani základnou kategóriou, ani jednou zo základných gnozeologických kategórií“. (15, s. 125)

M. Markovič hovorí, že keď „... nám naše poznatky umožnili presne predvídať a konať, možno tento fakt racionálnejšie vysvetliť predpokladom, že boli adekvátnymi obrazmi vzťahov a vlastností objektov reálneho sveta. V tomto zmysle — hovorí M. Markovič — teda a posteriori môžeme všetky naše pravdivé poznatky považovať za adekvátne odraz skutočnosti.“ (15, s. 126)

V tomto kompromisnom duchu sa M. Markovič vyjadruje aj k Engelsovej *Dialektike prírody*. Avšak na rozdiel od M. Kangrgu pristupuje podľa našej mienky k Engelsovým názorom pozornejšie, čo možno ilustrovať na tejto jeho myšlienke. „Ak sa ontológia chápe ako veda o bytí osebe, nie je možná nijaká marxistická ontológia.“ (15, s. 122) Proti tomuto tvrdeniu by Engels nič nenamietal. „Ak sa však chápe ako teória najvšeobecnejších určení — hovorí ďalej M. Markovič — potom je ontológia možná, a to ako vedecká teória najvyššieho možného stupňa všeobecnosti.“ (15, s. 122) Aj táto myšlienka je v súlade s názorom Engelsa, keď napr. napísal: „Jednota sveta netkvie v jeho bytí, hoci jeho bytie je predpokladom jeho jednoty, pretože svet musí najprv *byť*, než môže byť *jednotný*. Veď bytie je vôbec otvorenou otázkou od hranice, kde sa končí náš obzor. Skutočná jednota preto tkvie v jeho materiálnosti...“ (4, s. 38)

Nepochopenie tzv. ontologických Engelsových názorov zo strany M. Kangrgu a M. Markoviča podľa našej mienky nespočíva v tom, že títo autori neuznávajú existenciu hmoty za hranicami obzoru, t. j. názor, ktorý svojho času Engelsovi pripisoval V. Bazarov. Nepochopenie vidíme v tom, že obaja autori jednotu sveta situujú do praxe, pričom nechcú vziať na vedomie to, že samu prax ako zložitý jav je nutné vo filozofii analyzovať z hľadiska materiálnosti, t. j. z hľadiska marxistického filozofického materializmu.

Keď M. Markovič pripúšťa, že je možný taký variant ontológie, ktorý predstavuje teóriu najvšeobecnejších postulátov, vzťahujúcich sa na celú skutočnosť, „pričom sa to, čo už vieme o svete, extrapoluje na tú časť sveta, ktorú ešte nepoznáme, o ktorej existencii však nepochybujeme,“ (15, s. 122) koná v duchu gnozeológie Marxa, Engelsa a Lenina.

Keď ovšem M. Markovič tvrdí, že v takejto ontológii prevažuje moment špekulatívnej vízie, (15, s. 122) je v tom nedocenenie aktivity vedeckého myslenia, pomocou ktorého na základe poznania objektívnych zákonov možno predvídať javy a udalosti bez toho, aby tieto javy a udalosti boli aktuálne objektom praxe.

LITERATÚRA

1. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy 1. Pravda, Bratislava 1977.
2. FEUERBACH, L.: Izbrannyye filosofskie proizvedeniya. T. I. Moskva 1955.
3. LENIN, V. I.: Spisy 38. Bratislava 1961.
4. ENGELS, F.: Anti-Dühring. Bratislava 1954.
5. ENGELS, F.: Dialektika prírody. Bratislava 1954.
6. HEGEL, G. W. F.: Wissenschaft der Logik. Leipzig 1963, zweiter Band.
7. HEGEL, G. W. F.: Fenomenologie ducha. ČSAV Praha 1960.
8. LENIN, V. I.: Spisy 21. SVPL, Bratislava 1956.
9. LENIN, V. I.: Spisy 14. SVPL, Bratislava 1958.
10. MARX, K. — ENGELS, F.: Nemecká ideológia. SVPL, Bratislava 1961.
11. LAZAROV, F. V.: Poznanije, tvorčestvo, kultura. Moskva 1978.
12. KORŠUNOV, A. M.: Teorija otrazheniya i aktivnost' subjekta. Moskva 1978.
13. KANGRGA, M.: Marx a teória odrazu. In: Spory o teorii odrazu. Epocha, Bratislava 1969.
14. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy 2. Bratislava 1953.
15. MARKOVIČ, M.: Prax ako základná kategória humanistickej teórie poznania. In: Spory o teorii odrazu. Epocha, Bratislava 1969.

АКТИВНОСТЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ

Доминик Яношка

Марксистско-ленинская теория познания основана на отражении материальной действительности в сознании человека. В настоящей статье главное внимание сосредоточено на диалектико-материалистическом понимании материальной и духовной деятельности в процессе познания, который позитивно интерпретирован, с одной стороны, в противоположность

созерцательному пониманию отражения в учении материалистов 17—18 веков, с другой стороны, в противоположность активному пониманию познания в учении немецкого идеализма. В заключении статьи содержится несколько критических замечаний в адрес тех авторов, которые отвергают теорию отражения или считают проблематичными ее основные исходные положения.

DIE AKTIVITÄT MENSCHLICHER ERKENNTNIS

Dominik J á n o š k a

Die marxistisch-leninistische Erkenntnistheorie gründet sich auf der Widerspiegelung materieller Wirklichkeit im Bewusstsein des Menschen. Im Aufsatz wird die Hauptaufmerksamkeit auf die dialektisch-materialistische Auffassung von materieller und geistiger Tätigkeit im Erkenntnisprozess gelenkt, der, einerseits im Gegensatz zur anschauungsmässigen Auffassung der Widerspiegelung in der Lehre der Materialisten des 17. — 18. Jahrhunderts andererseits im Gegensatz zur aktiven Auffassung der Erkenntnis in der Lehre des deutschen Idealismus, positiv interpretiert wird. Abschliessend werden die Positionen der Autoren kritisch beleuchtet, die die Widerspiegelungstheorie ablehnen oder ihre Grundaussgangspunkte problematisieren.